

УДК 038 : 37.09 (477)

Віра Гамалія

ПРОЦЕСИ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ І ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ

У статті розглядаються перші роботи українських дослідників у галузі термінотворення. Особлива увага надається ролі товариства «Просвіта» та Наукового товариства ім. Т. Шевченка у розробці й популяризації української наукової термінології та освітній діяльності на теренах України.

Ключові слова: наукова термінологія, освітня діяльність, номенклатура, підручники, словники.

Періодом закладання передумов становлення мови української науки став кінець ХІХ — початок ХХ століття. В цей час ще не існувало різноманітної і систематизованої наукової термінології, а отже, й українського наукового стилю. Але саме тоді, на зламі століть, почали формуватися наукові критерії термінотворення на національному ґрунті.

Слід зазначити, що більш-менш вільні можливості для легальної видавничої та іншої просвітницької діяльності демократичних кіл інтелігенції існували лише протягом досить обмеженого періоду: від моменту скасування кріпацтва у 1861 р. до виходу циркуляра міністра внутрішніх справ Валуєва у 1863 р. За цей час було зроблено не так уже й мало: виходили примірники «Основи», в друкарні П. Куліша М. Костомаров видав перший загальноприступний україномовний підручник письменника і громадського діяча О. Кониського (1836–1900) «Арифметика або щотниця» (1863), в якому поряд з раціональними термінологічними нововведеннями траплялися і неорганічні для української мови запозичення: «складаніє», «отношеніє», «ділитель», «примір». «Нуль» О. Кониський називав «оником», обернене — «на-впаковим». В цьому ж 1863 р. вийшла брошура «Дещо про світ божий», де зустрічалися терміни, що збереглися до сьогодні: «земна куля», «екватор», «меридіан», при чому для двох останніх давалися досить органічні українські відповідники: «рівноденник» та «південник», створені за аналогією польських «rownik» та «poludnik» [3, 159].

В 1864 р. у Львові вийшов невеликий (обсягом у 18 сторінок) словник «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної. Частина І», написаний Іваном Верхратським (1846–1919). У передмові автор писав: «Тепер, коли руська мова і руське письмо що раз обширніший круг збирає, коли вже і у гімназіях починають по людськи вчити, дає чути чим раз то сильніше треба наукових діл, а особливо учебників школь-

них на матернім язичі... дорогоцінні забитки номенклатури і термінології суть, хоч і розсіяно, у живім словарі, у завязковатім нашім народі. Нам же опитувати той нарід, взятися пильно до діла святого, до відкопування наших народних скарбів» [1, 3]. Згодом, протягом 1869–1879 рр. одна за одною вийшли ще п'ять випусків словника.

Робота І. Верхратського отримала позитивну оцінку не тільки у його сучасників, а й у науковців ХХ століття, які досліджували шляхи розвитку української наукової термінології. Так, Л. Симоненко зазначає: «Спроби систематизації наявної термінології та створення нової, запропоновані І.Г. Верхратським у “Початках до уложення номенклатури і термінології природописної”, вважаються основоположними у справі систематизації української термінології... Термінологічні праці І.Г. Верхратського і тепер становлять значний інтерес насамперед зібраним у них багатством діалектної природничої номенклатури» [2, 8]. Інший дослідник, М.Л. Худаш, вважає, що ці праці цінні й з історико-пізнавального боку як одне з джерел для дослідження процесу формування української літературної мови та науково-природничої термінології [4].

З плином часу обстановка для розгортання в Україні легальної просвітницької діяльності ускладнилася, і тоді Олександр Кониський виступив з ініціативою організації осередку з метою «вспомогати розвою руської (малоруської) словесності». Це було здійснено в епоху, коли, як писав М. Грушевський, «можливість української культури стояла під знаком запитання, коли навіть оборонці її здебільшого не наважилися йти далі постулятив белетристики на народно-побутові, етнографічні теми та елементарної популярної літератури для селянства».

Статут нового Товариства склали за дорученням членів Української Громади Д. Пильчиков та М. Драгоманов. 11 грудня 1873 р. його було затверджено галицьким намісництвом, а 4 червня

1874 р. відбулися перші загальні збори Товариства імені Шевченка. Перше товариство в Україні, що носило ім'я великого Кобзаря, мало літературний характер, проте і в цій іпостасі встигло зробити чимало корисного, особливо у сфері книгодрукування після виходу Емського указу 1876 р. про заборону друкувати українські книжки в Російській державі й завозити їх з-за кордону. Так, у 1880 р. накладом Товариства вийшла книга професора української філології Львівського університету Омеляна Огоновського, який обстоював самостійність української мови, її відмінність від польської та російської. А в 1889 р. розпочалося друкування «Історії літератури руської» того ж О. Огоновського, де на великому за обсягом матеріалі провадилась ідея самобутності українського народу й оригінальності його письменства. У 1885 р. Товариство перебрало на себе видавництво часопису для українських родин «Зоря», що незабаром перетворився на всеукраїнський літературно-науковий журнал, де друкувалися твори вітчизняних письменників, зокрема Лесі Українки, Михайла Коцюбинського та ін. Саме на шпальтах «Зорі» у грудні 1894 р. філологічна секція Товариства опублікувала відозву «до земляків», де закликала до збирання народної термінології, оскільки при складанні словників часто буває важко знайти відповідний український термін, і треба мати їх якомога більше.

Товариство імені Т. Шевченка працювало пліч-о-пліч з товариством «Просвіта», заснованим в Галичині 8 грудня 1868 р. Серед видань «Просвіти» були підручники для шкіл та гімназій, популярні брошури з рільництва, садівництва, медицини, де містилися основи природничо-наукових знань, а отже, певні елементи української наукової термінології. Так, в 1872 р. коштом «Просвіти» вийшла «Арифметика», а в 1873 р. — «Наука геометрії» для I та II класів нижчої галицької гімназії, укладені Омеляном Дейницьким. Це був переклад з німецькомовних підручників Францішка Мочника, далеко не ідеальний і читати його було не легко, та все ж легше, ніж інакомовні. В 1888 р. голова «Просвіти» Петро Огоновський видав у Львові «Учебник арифметики для низших клас шкіл середніх» (для першого і другого класів). У рецензії на це видання С. Матвіяса зазначалося: «Термінологія всюди поправна. Виданням сего учебника збагатив автор без сумніву ще небогату математичну літературу... Попередня арифметика Дейницького вже перестаріла, а надто була ще й рідкістю бібліографічною, тож наша молодіж мусила користатися з підручників польських або німецьких».

На відміну від «Просвіти» Товариство імені Т. Шевченка основну увагу приділяло не культурно-просвітній роботі серед народу, а планомірному розгортанню наукової діяльності. Поступово в його надрах зародилося і зміцніло переконання

в доцільності створення потужного наукового осередку, де б розвивалися не тільки гуманітарні, а й природознавчі, медичні та технічні науки. З цього приводу О. Кониський виступив у пресі, наголошуючи на необхідності реформи Товариства на наукове з тим, щоб воно «стало засновником будучої українсько-руської академії наук». З моменту прийняття нового Статуту на початку 1892 р. у назві «Товариство імені Шевченка» з'явилося слово «наукове», і віднині розпочався другий, найбільш плідний етап розвитку НТШ, як тепер скорочено називають організацію: почалося її становлення як прообразу майбутньої національної академії наук.

В руслі ідей провідних діячів Товариства його члени розпочали роботу з систематичної розробки української наукової термінології. Вже в четвертому томі «Записок НТШ» (1894) вийшла перша наукова математична стаття професора Володимира Йосиповича Левицького (1872–1956) під назвою «Про симетричні вираження з вартостей функції $\text{mod-}m$ », написана українською мовою. А у восьмому томі цього часопису (1895) він надрукував «Додатки до термінології математичної», що містили 69 термінів, поданих у вигляді українсько-німецького словника. Це була перша публікація суто математичних термінів. Тож не дарма один з його учнів, відомий український математик М.Ф. Кравчук, вважав свого вчителя «основоположником математичної культури нашого народу».

З 1897 р. математично-природописно-лікарська секція почала видавати власний «Збірник», і у передмові до першого тому його редактори (І. Верхратський та В. Левицький) зазначали: «Наш язык лише тоді зможе здобути собі одвітного і гідного становища, коли розвинеться стільки, щоби міг стати поруч з образованими язиками других народів європейських, яко довідний середник зв'язкого і оприділеного вираження мислей на всіх полях людського умства. Мусить про те наш язык виробити собі одвітну термінологію в ріжних вітах людських знань, мусить одвітно використати все багатство рідної словні, а заразом прямувати до потрібної прецизії, яку стрічаємо в других язиках, счастливіше розвитих. Без тих підвалин і думати годі про ширший розвиток науки в рідній бесіді».

В. Левицький у своїй термінологічній діяльності не обмежувався галуззю математики, дбаючи також про фізику («Матеріали до фізичної термінології», 1898) та хімію («Начерк термінології хімічної», 1903).

Чимало уваги приділяв питанням математичної термінології М. Чайковський, якому належить «Систематичний словник української математичної термінології» (1924). 26 травня 1923 р. він виступив на II Загальному з'їзді українських інженерів і техніків з рефератом «Завдання української

наукової й технічної термінології», який був надрукований в 1924 р. у Празі в журналі «Нова Україна». Він зазначив, що «добра й одноцільна наукова термінологія необхідна для існування національної культури так само, як одноцільна літературна мова... Попри те не вільно нам забувати, що вся наша праця по цей бік Збруча може мати тільки підготовчий характер. Нам не вільно вирішувати такого важливого питання, як термінологія...

Термінологія ніколи не може бути твором одної людини; вона мусить вийти як вислід спільної праці всіх фахівців, що потребують тієї термінології, разом із знавцями живої мови, які допомагають їм узгіднювати термінологію з рештою живої мови. Повинно повстати на всіх землях України разом з еміграцією велике термінологічне об'єднання, метою якого було б зібрати народні термінологічні матеріали й доповнити їх новими».

Слід зазначити, що чималий внесок в опрацювання української технічної термінології, зокрема в галузі металургії, зробив голова науково-техніч-

ної комісії Товариства І.Фещенко-Чопівський. А коли в 1936 р. при товаристві організувалася термінологічна комісія для усталення українських юридичних термінів, її очолив В. Левицький — природознавець за фахом і водночас визнаний фахівець в галузі української наукової термінології.

Фізична термінологія розроблялася в Науковому товаристві імені Т. Шевченка Іваном Пулюєм (1845–1918), талановитим природознавцем і гуманітарієм, який закінчив теологічний і філософський факультети Віденського університету. Ним написано близько 50 наукових та популярних праць, разом з П. Кулішем перекладено з давньоєврейської на українську «Псалтир» та видано «Святе Письмо» (Біблію).

Отже, в Науковому товаристві імені Т. Шевченка робота зі створення української наукової термінології та номенклатури набула справжньої масштабності й водночас глибини. В різних галузях науки її розробляли вчені-фахівці: філологи, історики, природознавці.

ДЖЕРЕЛА

1. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури й терминології природописної, народної / І. Верхратський. — Львів, 1864. — Вип. I. — 18 с.
2. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології / Л.О. Симоненко. — К. : Наук. думка, 1991. — 152 с.
3. Стріха М. Мова і наука: гармонія чи конфлікт? / Максим Стріха // Наука і культура. Україна: щорічник. — Київ, 1990. — Вип. 24. — С. 158–162.
4. Худаш М.Л. І. Верхратський (до 125-річчя з дня народження) / М.Л. Худаш // Мовознавство. — 1971. — № 4. — С. 65.

В статье рассматриваются первые работы украинских исследователей в области терминологии. Особое внимание уделено роли общества «Просвита» и Научного общества им. Т. Шевченко в разработке и популяризации украинской научной терминологии, а также образовательной деятельности на территории Украины.

Ключевые слова: научная терминология, образовательная деятельность, номенклатура, учебник, словарь.

The article describes early works by Ukrainian investigators in terminology. Special attention is dedicated to society "Prosvita" and T. Shevchenko's Scientific Society in development and popularization of Ukrainian scientific nomenclature as well as educational activity in Ukraine.

Key words: scientific terminology, educational activity, nomenclature, textbook, dictionary.